

Վ. Պետոյան

ՍԱՍՈՒՆԻ ԹՈՒՆԻԿՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներկա հոդվածը վերաբերում է հայ ժողովրդի պատմության ամենից քիչ ուսումնասիրված շրջաններից մեկին՝ Թոռնիկյան իշխանությանը, որը գոյություն է ունեցել Սասունում և Տարոնում 1054—1207 թթ.:

Մենք հավակնություն չունենք շարադրելու այդ շրջանի գիտական պատմությունը. մեր նպատակն է որպես նյութ ներկայացնել փաստեր, որոնք կարող են օգտագործվել հայ ժողովրդի պատմության դասընթացը կազմողներին կամ այդ մասին առանձին ուսումնասիրություններ գրողներին:

* * *

Բազրատունյաց իշխանության անկումից և Անիի գրավումից հետո Արևելքում ուժեղանում և դեպի Արևմուտք են արշավում սելջուկները, իսկ Արևմուտքում իր մայրամուտն է ապրում բյուզանդական կայսրությունը:

Արևելքում և Արևմուտքում տեղի ունեցող քաղաքական այս իրադրության պայմաններում Արևմտյան Հայաստանի երկու լեռնաշխարհներում՝ Տավրոսի և Անտիտավրոսի Ամանոսի բարձունքներում, Սասունում և Մարաշում հայ ֆեոդալական իշխանություններ են ստեղծվում, որոնք պահպանում են իրենց անկախությունը և պայքարում սելջուկյան արշավանքների դեմ:

Մուշեղ Մամիկոնյանի որդի Թոռնիկ Մամիկոնյանը և Տարոնի Վարաժնունյաց (այժմ Բուլանուխ) գավառից Փիլարտոս Վարաժնունին քաղաքական ասպարեզ են իջնում՝ Թոռնիկ Մամիկոնյանը Սասունի Թոռնիկյան իշխանության, իսկ Փիլարտոս Վարաժնունին՝ Ամանոսի հայկական իշխանության հռչակումով:

Թոռնիկ Մամիկոնյանը Տարոնի Բերգակ գյուղից էր, ինչպես երևում է իր որդու՝ Չորտուանելի հիշատակարանից, Մամիկոնյան նախարարական ցեղից և իր կրթությունն ստացել է, հավանաբար, Բերգակի մոտ գտնվող Առաքելոց կամ Թարգմանչաց վանքում, ինչպես երևում է Պողոս Տարոնացու՝ այդ վանքի վանահոր թղթերից: Հետագայում նա Բերգակը նվիրում է վանքին, երբ որպես Թոռնիկյան իշխանության հիմնադիր, փոխադրվում է Աշմուշատ (Բալու), որը և դարձնում է Թոռնիկյան իշխանության մայրաքաղաքը:

Փիլարտոս Վարաժնունին ծնվել է Մշո Բուլանուխ գավառում, ինչպես երևում է Վարաժնունի ազգանունից: Նա Տարոնից փոխադրվում է Բյուզանդական իշխանության մաս կազմող Փոքր Հայք, որտեղ ստանում է հունական կրթություն, ապա՝ մտնելով հունական բանակը, ստանում է ռազմական կրթություն, հիմնում Ամանոսի հայկական իշխանությունը՝ Մարաշ կենտրոնով:

Սասունի Թոռնիկյան իշխանության մասին Մատթեոս Ուռհայեցին իր «Պատմություն հայոց» գրքում (էջ 249—251) ասում է, որ այդ իշխանության ռազմական ուժը հասնում էր 56 հազար հետևակի և 6 հազար հեծյալի:

Թոռնիկ Մամիկոնյանին ժամանակակից արաբ պատմիչ Իբն-էլ-Աթիրը Հիջրեթի 427 (1056) թվականին գրում է. «...Այստեղ (Խլաթ կամ Ախլաթ) հայ ռայաները (հպատակները) ասոնց (սելջուկների) ճամբան կտրեցին և իրենց օգնական գտան Սանասանյայքն (Սանասան) որ նմանապես հայոցմենն: Այս Սանասանյայք նույն ժամանակ Խլաթի մոտերն իրենց անառիկ ու ամուր բերդերուն տեր էին... իրենց ամուրներն ու անկախությունն ալ պահած էին... Սասունցվոց բերդերուն ամրությունն ու թիվը, այն լեռնագավառին մեջ հաղթող հանդիսանալու դժվարությունը, և Հոռոմոց մօտ ըլլալն, որ անտարակույս անոնց օգնության պիտի փութային»¹:

Թոռնիկ Մամիկոնյանի և Փիլարտոս Վարաժնունու ֆեոդալական իշխանությունների միջև կատաղի մարտեր են մղվում: Փիլարտոսը ցանկանում է Սասունն ու Տարոնը միացնել և մի հզոր իշխանություն ստեղծել Ամանոսի լեռնաշխարհում: Թոռնիկ Մամիկոնյանը դիմադրում է նրան և թուլացնում, իսկ ինքը 1073 թ. Մուֆարկինի Ամրքափր ամիրայի և Փիլարտոսի միացյալ դավադրությամբ ընկնում է ողբերգական մահով²:

Որպես ժառանգներ թողնում է երկու որդի՝ Չորտուանելին և Վասակին: Նրան հաջորդում է իր մեծ որդին՝ Չորտուանելը (1073—1127), որը հոր դավաճանական սպանության ժամանակ դեռ պատանի էր:

Գեորգի Չորտուանելը բարեկամական հարաբերություններ է մշակում Վրաստանի հետ, որը, մեր կարծիքով, անդրադարձել է «Սասունցի Դավիթ» էպոսում: Այստեղ Խանդուծ Խաթունի քավոր Գեորգը հիշեցնում է Չորտուանելին:

Սասունի Թոռնիկյան իշխանությունը ունեցել է կաթողիկոսություն Հայնիում: Սամվել Անեցին գրում է «Ի ՇԼԱ (1082) թվականին Լիպարիտն տաճիկ եղև և Կիրիկէ Շաքոյ թագաւորն ի Սուլտանն շոգաւ և դարձաւ անդրէն դրուատով: Ի սոյն ժամանակս ի դ. բաժանեցաւ հայոց կաթողիկոսութիւն տէր Վահրամ, տէր Գրիգորիս յնգիպտոս, տէր Բարսեղ յԱնի, Տէր Պողոս հայրն Վարագայ ի Մարաշ, տէր Թորոս ի Հայնի»³:

Կաթողիկոսանիստ Հայնիի⁴ նշանավոր վանքերից էր Առաքելոց վանքը, որն իր գոյությունը պահել էր մինչև մեր ժամանակները՝ 1915 թ. և ունեի իր դպրոցն ու կալվածները Սասունի Խուլրի շրջանում:

Այդ ժամանակաշրջանում է, որ Տարոնի Առաքելոց կամ Ղազարա վանքը դառնում է կուլտուրայի և գիտության օջախ, որի վանահայրն էր Պողոս Տարոնացին (11-րդ դար): Հոռոմ Թեոփիստեին գրած թղթի մեջ, որ կոչվում է «Թուղթ երանելոյն Պողոսի Տարոնացւոյ Զաղթող ախոյան Վարդապետի, ընդդէմ Թեոփիստե Հոռոմ փիլիսոփային» Պողոս Տարոնացին գրում է.

«Ով պատուական անուն Թեոփիստե... զթուղթն զոր գրեցաք, ընկալեալ ընթերցայ և հասու եղէ ամենայն դրելոցս, որ է ի նամակի աստ, զոր առաքեցի, յառաճնմէ և բերաւ առ իշխանն հայոց Սասանու առ նուրբսիմոս

¹ Վ. Տոմաշևի, Սասուն և Տիգրիսի աղբերաց սահմանները, Վիեննա, 1896, էջ 38:

² Սպանության մանրամասնությունները տես Մատթեոս Ուռհայեցի, 1869, էջ 247—258:

³ Սամվել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց սլաւոմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 118:

⁴ Նույն տեղում, 1892, էջ 18, ծանոթ. 5:

(nouvelisimus) Չորտուանելիս, որդւոյ Թոռնկայ (որ յաթոռն կա). և ի նոյնա-
ժամայն առ մեզ հասուցին զգիրս քո յամսյանն օրդոստոսի է. եւ ի թուակա-
նութեանս հայոց ՇԾ (1101). եւ բերաւ ի վանքս Ղազարոս»¹:

Այս ձեռագիրը, գրված Սասունի իշխան Չորտուանելի ժամանակ, ցույց է տալիս որ Չորտուանելը, ինչպես ընդհանրապես Սասունի մյուս իշխանները, տիտղոսներ ստանում էին Բյուզանդիայից: Չորտուանելի նուվելիսիմոս տիտղոսն էլ բյուզանդական է²:

Պողոս Տարոնացու դրածներից երևում է, որ Չորտուանելի ժամանակ Թոռնիկյան իշխանությունը տարածվել է Բալուից, Ծոփքից մինչև Միջագետքի հյուսիսային սահմանը՝ մինչև Մծբին (այժմ Նիսիբին) քաղաքը, ընդգրկելով նաև ամբողջ Տարոն-Տուրուբերանը, մինչև Ազնվաց Ձոր (Սալնո Ձոր) Բաղեշի մոտ, մայրաքաղաք ունենալով Աշմուշատը:

Չորտուանելը Թոռնիկյան իշխանությունը կառավարում է 1073 թ. մինչև 1127 թ., 54 տարի և մահանում է 1127 թ., հաջորդ թողնելով իր որդի Վիգենին:

Չորտուանելի որդի Վիգենի գահակալության սկիզբն է 1127 թ.: Այդ մասին Ակնա սուրբ Գևորգ եկեղեցում գտնվող «Սասունցի» կոչված ավետարանում գրված է հետևյալը.

«Ի հայրապետութեան տեառն ներսեսի հայոց կաթողիկոսի և ի տէրութեան Սասնոյ Վիգենւոյ մեծի պատուէլէսիմոսի որդւոյ Չորտուանելի, թոռ(ի)ն Թոռնկայ մեծի հզօրի և քաջի, բնիկ յԱստուծոյ հաստատուն հիմնակառուցեալ ունի զաթոռ հայրենի տերութեան իւրոյ եւ ի թուականութեանս հայոց ի ՌԺԸ (1169) հրամանաւ երանելի և քրիստոսասէր թագուհւոյ Մելեքսթոյ, ամուսնոյ Վիգենայ որ է յազգի Արծրունի և ի շառաւիղն սրբոյն Վարդանայ դստեր մեծ իշխանին Մոկաց Հմայակի»³:

Ինչպես երևում է վերոհիշյալ հիշատակարանից, Վիգենի կին Մելեքսթին, Արծրունյաց շառավիղից Մոկաց մեծ իշխանի Հմայակի աղջիկն էր: Այլիշանը իդեալականացնելով նրանց, գրում է.

«Դատ առնելով զրկելոց, օգնական լինելով նեղելոց և ապավեն ամենայն փախուցելոց, շինելով զեկեղեցիս... և յամենայնի առաջին սուրբ նահապետացն և թագաւորացն նմանեալ...»⁴:

Չորտուանելի որդի Վիգենը իշխում և գործում էր Խլաթի թագավոր Իբրահիմ Շահի (1112—1127) որդի Միհրան շահի (1128—1185) ժամանակ:

Վիգենը, որոշ հայ պատմիչների կարծիքով, Մուֆարկինի՝ Օրդուկյանների ճնշմանը շղիմանալով նախընտրում է Խլաթի Միհրան շահի գերիշխանությունն իր երկրի վրա, քան թե Օրդուկյաններին, և այդպես էլ անում է:

Վիգենը և Մելեքսթին ունեցել են երեք տղա և մի աղջիկ, վերջինիս՝ Կատարինեի հիշատակը հավերժացնելու համար ծնողները գրել են տալիս «Սասունցի Ավետարանը» և նրանում եղած հիշատակարանը, որը պարունակում է հետաքրքրական փաստեր⁵:

¹ Պողոս Տարոնացի, Թուղթ Երախելւոյ Պողոսի Տարոնացւոյ Յաղթող Ախոյան վարդապետի, ընդդէմ Թեոֆիստե հռոմ փիլիսոփային, Կոստանդնուպոլիս, 1752, ձեռագիր № 840:

² Հ. Ղ. Ալիբեկ, Հայապատում, հատոր 293, Վենետիկ, 1901, № 6:

³ Գ. Վ. Սրվանձյանց, Թորոս Աղբար, հատոր Բ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 308—309:

⁴ Հ. Ղ. Ալիբեկ, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 393:

⁵ Այս ավետարանը գտել է Հ. Ծանիկյանը Ակն քաղաքի ս. Գևորգ եկեղեցում և նկարագրել իր «Հնութիւնք Ակն» գրքում հետևյալ տողերով.

«Ավետարան Սասունցի անվամբ, երկաթադիր մագաղաթյա մեծադիր, իբր 10 օխա

Մի քանի տարի անց, 1131 թ. պարսից մեծ զորավար Ելտկուզը հարձակվում է Միրան Շահի — Արմենի վրա, որին օգնության է շտապում Վիգենը, նրան դուրս են շարժում երկրից և ստիպում հաշտություն կնքել:

Վիգենի ժամանակ Մուֆարկինի իշխան Սուքման Բ. Նասր-էդ-դին Մուհամեդը հարձակումներ է գործում Սասունի վրա: Վիգենին ժամանակակից Միքայել Ասորին դրում է.

«Հայերը տիրապետում էին ամրություններ Սասունի լեռներում բազմաթիվ սերունդներն էլ վեր: Այդ տարի թուրքերը մի մասը տիրապետեցին: Մուֆարդինի էմիրն արդարև նրանց դեմ պատերազմեց, նա նրանց նեղեց և ծայր աստիճան սովի միջոցով ընկճեց, նրանք կամովին իրենց ամրությունները տրամադրում էին հյւսիս իշխան Շահի-Արմենին»¹:

Այսպիսով, Վիգենն իր հաղթական պատերազմներով արտաքին զավթիչ թշնամիներին երկրից դուրս է վանել և մինչև խոր ծերության հասակը — մոտ վաթսուն տարի, կառավարել է Սասունի Թոռնիկյան իշխանությունը, 1176 թ. մեռել, ինչպես վկայում է Ստեփաննոս Օրբելյանն իր «Ժամանակագրության» մեջ²:

Շահի Արմենն էլ ըստ Ստեփաննոս Օրբելյանի մահացել է Ու (1181) թվականին.

«Ձի ի Ու թուին մեռանի հայոց աշխարհին (ա) մերայն՝ Շահի Արմենն անուանեալ, այսինքն թագաւոր հայոց...»:

Վիգենն ուներ երեք որդի, որոնցից մեկը՝ Գրիգորիոսը փոքր հասակում մահանում է: Մյուս որդին «Չորտուանել լայնաթիկունք և հաստաբազուկը կհաջորդե իր հոր Վիգենին»³:

Վիգեն Մամիկոնյանին հաջորդեց իր որդի Չորտուանել Բ.-ը (1176—1185):

Չորտուանել Բ.-ի ժամանակաշրջանի Սասունի իշխանության մասին

կամ 13 կիլոգրամ, կողքերն արծաթապատ, սկիդքն պատկերով և ծանոթությամբ, որ հին նոտր դրով զրված է, 12 թերթ հետո, մեկ երեսին վրա չորս պատկեր կա տղայոց, որոց առաջնուն վրա. «Վասակ որդի Վիգենայ» զրված է, դիմացինին վրա «Վասիլ որդի Չորտուանելին թոռն Վիգենայ» վարը 3-րդ պատկերին վրա՝ «Շահնշահ» և դիմացինին վրա՝ «և Թոռնիկ եղբարք Վասլին որդիք Չորտուանելի» զրված է: Դիմացի երեսն ամբողջ մի պատկեր կա մորուսավոր մարդո, որո Վերիստոս Աստուած աւագնեա Վեդենայ ծառայի րո» զրված է. պատկերաց վրայի հիշեալ զրվածք վերջերն և համրակ զրչե ելած կը կարծվի: Ի վերջ չորից ավետարանչաց յիշատակարանը միջակ զրոջ «փառք և այլն... կատարեցի դսուրը աւետարանս ի հայրապետութեան տեառն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի և ի տերութեանս Սասնոյ Վեդենայ մեծի պոտաւն ուլիսիմոսի որդւոյ Չորտուանելի թոռն Թոռնկայ մեծի հղաւրի և քաջի որ յԱստուծոյ հաստատուն հիմնակառուցեալ ունի դաթոռ հայրենի տերութեան իւրոյ և ի թուականութեանս հայոց ի Ու (1189) հրամանաւ երանելի և Քրիստոսասեր թաղուհոյ մլէք սթոյ ամուսնոյ Վեդենայ, որ՝ յազդէ Արծրունի և ի շահաւիղէ սրբոյն Վարդանա զուստր մեծի իշխանին Մովսէս Հմայեկի: Հետո կը շարունակի Վեդենա և զավակացն պատմությունը, և դստերն կատայի մահը և ս. Փրկիչ անուն վանքի մը մեջ թաղվիլն և այլն, և այլն: Եվս երկտողի մը մեջ, «զբազմամեղ զրիչս» և զեղբայրն իմ վախճանեալ» և այլն դրուած է: Սոյն ավետարանին համար կըսեն թէ գետն ի վար (եփրատեն) եկած է, բռնած են: (Հ. Կ. Ճանիկյան, Հնությունը Ակնա, Թիֆլիս, 1895, էջ 76—77):

¹ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1871, էջ 361:

² Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, Երևան, 1912, էջ 19:

³ Մ. Չումչեան, Հայոց Պատմ., դ. հատոր, էջ 48 և Վարդան պատմիչ, էջ 124:

պատմիչները քիչ տեղեկություններ են հաղորդում և ակնառու դեպքեր չեն նկարագրում:

Զորտուանելը վաղ հասակում մեռնում է 1185 թվականին:

Զորտուանել Բ-ին հաջորդում է իր երեք որդիներից Շահնշահը (1185—1207)¹, որն իր թագավորության սկզբից հլաթի Շահի-Արմենների հետ բարեկամությունն ամրացնում է, նկատի ունենալով Սասունի թագավորությանն սպառնացող վտանգները, որոնք գալիս էին էուբյան մելիքներից և հորեզմի ներսում տիրող շահերից, սակայն շուտով մահանում է հլաթի Շահի Արմենը:

Պարսիկները հարձակվում են Սասունի վրա: Շահնշահը վերցնելով իր հետ հլաթում գտնվող մարդկանց և զինվորականներին, շտապում է Սասուն, պատերազմի բռնվում պարսիկների հետ (1195), գերի վերցնում նրանց հրամանատար Բեկթամուրին, շղթայակապ տանում Սասուն: Բեկթամուրը երգվում է այլևս չհարձակվել Սասուն-Տարոնի իշխանության վրա: Շահնշահը նրան ազատ է արձակում և ուղարկում իրենց երկիրը:

Երբ Բեկթամուրը վերադառնում է Պարսկաստան և տիրում Շահի աթոռին, սկսում է իր թշնամական վերաբերմունքը դեպի Շահնշահը և հարկ պահանջում նրանից²:

Բեկթամուրի այդ քայլը և Սասունի վրա հարձակվելը մեծ զայրույթ է առաջացնում Զաքարի և Իվան սպասալարների մեջ, որոնք վրաց և հայ բանակներով հարձակվում են Բեկթամուրի և հլաթում նստած նրա որդի Մելիք-Աշրաֆի վրա:

Դրանից հետո Սասունի Շահի-Արմենների, Իվանե և Զաքար սպասալարների ու Սասունի մյուս իշխանությունների միջև ստեղծվում է բարեկամական հարաբերություն:

Էյուբյան մելիքները Հիջրիի 604 թ. (1207—8) արշավում են դեպի հյուսիս, իրենց տիրապետության տակ վերցնելու հլաթը, Տարոնը և Սասունը: 1210—11 թթ. Մելիք-Էլ-Աշրաֆը գրավում է հլաթը և բարեկամություն հաստատում հայոց և վրաց հետ:

Թոռնիկյանների վերջին շառավիղ Շահնշահը Շահի-Արմենին (Միհրան շահի) հաջորդի՝ Շահի-Արմեն Բեկթամուրի հետ պատերազմելով, չի կարողանում պահել իր իշխանությունը, պարտվում է և իր ընտանիքով ու զորքի մի մասով նահանջում դեպի Կիլիկիա՝ Լևոն 2-րդի մոտ: Վերջինս նրան հանձնում է Սելևկիան (այժմ Սելեվքե), իսկ Շահնշահի անդրանիկ եղբոր Վասիլին՝ հանձնում է Միս (Միսիս) քաղաքը, որտեղ նրանք իշխում են, որպես ֆեոդալներ:

Էդվարդ Դյուլորիեն իր «Chronique du royaume de la Petite Armenie» աշխատության մեջ բերում է գրաբար հետաքրքիր վկայություն.

«Զայս ժամանակաւ եկին որդիքն Ճորտուանելի ի Սասնոյ քոյրորդիք Գրիգոր կաթողիկոսի հայոց առ պարոն Լևոն, արք բարետեսք: Որ աւագին երեստ զդուստր եղբօցն իւրոյ Ռուբենի՝ զանուանեալն Ալիծ (Ալէծ), և հոռ նման զՄիս, որոյ անունն էր Հեթում. և Շահնշահին (Շահինշահին) երեստ զՍելևկիա, և կրտսեր դուստրն Ռօբենի Ֆիլիպն, որ կայր առ մայրն Լևոնի»³: Ըստ

¹ Զ. Ա., 1934, էջ 233:

² Վուրդան Վ., Հավաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ, Վենետիկ, ս. Ղաղար, 1862, էջ 133:

³ Dulaurier E. Chrow, Matth. d'Edesse, Paris, 1856, page 629.

Դյուլորիեի այդ դեպքը տեղի է ունեցել 1189—1190 թթ.: Նույն հեղինակը Չորտուանելի որդիների մասին գրում է.

«Մեռան և մեծ իշխանք քեռորդիքն կաթողիկոսին՝ պարոն Հեթում և պարոն Շահնշահ. ի մէկ ամիս՝ քեռին և քոյրորդիքն: Եւ զոր լուաք վասն մահուանն՝ շկտրեմ աստ գրել, զի ասէն թէ պարոն Լևոն եղև պատճառ. այլ զճըշմարիտն Աստուած գիտե»¹:

13-րդ դարի սկզբներին կործանվում է և Շահի Արմենների իշխանութիւնը և Սասունի Թոռնիկյան իշխանութիւնը:

* * *

Թոռնիկյանների ժամանակ Սասունում խորանում են ֆեոդալական հարաբերութիւնները: Ինչպես Հյուսիսային Հայաստանում 12—13-րդ դարերում քաղաքական կարևոր դեր խաղացին Զաքարյաններն ու Վայոց Ձորի Օրբելյանները՝ շնորհիվ Վրաստանի հովանավորութեան, այնպես էլ Հարավային Հայաստանում 11—13-րդ դարերում: Սասունում Թոռնիկյանները ուժեղ ֆեոդալական մի իշխանութիւն էին կազմել և քաղաքական խոշոր դեր էին կատարում:

Այս իշխանութեան տերիտորիայում բնակչութիւնն ավելացել էր ի հաշիվ շրջապատի բնակիչների: Նրանք, որպես ավելի ապահով վայր, կենտրոնանում էին Թոռնիկյանների իշխանութեան հովանու տակ՝ ուժեղացնելով այն, որպես ինքնուրույն ֆեոդալական պետութիւն, որին ենթարկվում էին երկրի մանր ֆեոդալ կալվածատերերը: Վերջիններս Թոռնիկյան իշխանների համար կառարում էին զինվորական և հարկային պարտավորութիւններ թե՛ պատերազմական և թե՛ խաղաղ պայմաններում:

Թոռնիկյան իշխանները հանդիսանում էին երկրի միահեծան տերը՝ ժառանգական իրավունքներով, նրանք կոչվում էին թագավորներ հայ և արար պատմիչների կողմից:

Պողոս Տարոնացու տվյալներն իր ժամանակակից հայ իշխանների՝ Թոռնիկ Մամիկոնյանի, Տաճատի, Բակուրի և Չորտուանելի մասին, ցույց են տալիս, որ Սասունի Թոռնիկյան իշխանութիւնը ճանաչված էր ինչպես բյուզանդական կայսրերի, (որոնք Նովիխիսմոս կոչումն էլ էին տալիս նրանց), այնպես էլ պարսիկ թագավորների և արաբական ամիրանների կողմից. նա գրում է.

«Սորա-Ահարոնի-յաղթեալ ի շար խորհրդոց իւրոց, արար զքննութիւն հավատոյ ընդ մեծի իշխանին հայոց ընդ ճորտուանէլն և ընդ թագաւորին Սասնոց, և կամեցեալ մաքառիլ թղթով ընդ ազդիս հայոց, ինքեամբ ոչ կարացեալ, այլ ստիպեալ զոմն թարգմանիչ յոյն լեզուի, որոյ անունն՝ Թեոփիստես յորջորջիւր. այր իմաստուն և հանճարեղ, պատուաւոր՝ և քաջաբան, կորովի բանիւք և հմուտ լեզուիս հայոց և հոռոմոց: Զսա հարկեցեալ առ ի գրել զթուղթ վիճարանութեան հոռոմոց՝ ընդ հայս. և բերաւ առ իշխանն հայոց ի սասուն: Եւ ընթերցեալ ճորտուանէլն զթուղթն. և վերահասու եղեալ ամ գրոց նամակին. և առաքեաց զթուղթն առ հռետորն Հայոց ի Պողոս՝ ի վանքն ոչ կոչի Ղազարու, մերձ ի գաւառին Տարօնոյ՝ որ էր վիճակ Սասնոյ»²:

¹ Dulaurier E. Chrow, Matth, d'Edesse, Paris, 1853, page 630.

² Պողոս Տարոնացի, Թուղթ Նրանելոյն Պողոսի Տարոնացոյս, 1752, Կոստանդինուպոլիս, էջ 330—331:

Պողոս Տարոնացին, խոսելով Չորտուանելի մասին, նրան անվանում է «թագաւորին Սասնոց», որից պարզ երևում է, որ և՛ արաբական խալիֆայի և՛ պարսիկ շահերի և՛ բյուզանդական կայսրերի ժամանակ Սասունի Թոռնիկյանները թագավորություն էին կազմել և ոչ թե սոսկ մի իշխանություն կամ ֆեոդալական ժառանգական մի նախարարություն: Պողոս Տարոնացին նույն աշխատության «Սահմանք աշխարհացն հայոց ցուցանի» մասում գրում է.

«Իւ ի հարավային կողմանէն քաղաքն Մրծբին, որ այժմ ասի Մսէպին. յորում կա ի նմա գերեզմանն հայոց թագաւորին Վաղարշակայ. և կամ որոյ է շինած աշմուշատ մօտ առ ձեզ»¹:

Թագավորը կամ իշխանը ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատարն էր: Նա հանդիսանում էր մյուս մանր ֆեոդալների և իշխանների միջև ծագող վեճերի քննողն ու վճիռ հանողը՝ գլխավոր դատավորը: Թագավորն ու իշխանները, ազատները, ոստիկաններն ու կղերականները հանդիսանում էին շահագործող դասակարգը:

Ինչպես միջնադարյան ամեն մի ֆեոդալական իշխանություն կամ թագավորություն, Թոռնիկյաններն էլ ունեին իրենց բերդը՝ մայրաքաղաք Աշմուշատը Բալուում, որսավայրերը՝ Ծովասարում, Անտոկում, Կեփինում և Մարութա սարում, ճապաղջուրի լանջերում: Հասարակ մարդիկ՝ շինականներն իրավունք չունեին նույնիսկ մտնելու այդ «սեյրանատեղերը»: Նրանց էին պատկանում Մշո դաշտի բազմաթիվ գյուղերը, որոնցից Բերդակը, Թոռնիկի որդի Չորտուանելը տվել է Առաքելոց վանքին, որտեղ գտնվում է նույն իշխանների պանթեոնը: Նրանց սեփականությունն էին նշանավոր բերդերը՝ Սասունի կամ Դավթի, Սուառնա (Չուզա), Սմբատա, Աստղբերդ, Սլկունի (Սլկունյաց) և այլ բերդերը, որոնք կառուցվում էին աշխատավոր շինականների արյուն-քրտինքով, կոռ ու լահրայով, հավաքված հարկերով:

Ազատներն ու ոստանիկները — ինչպես կարդում ենք «Թուղթ Պօղոսի Երանելոյն» գրքում ինչպես նաև թագավորի ստորադաս ղինվորականները, ունեին իրենց սեփական կալվածները և ճորտ գյուղացիները, որոնք ենթարկվում էին իրենց տերերին՝ «տանուտերերին»:

Շահագործող դասակարգին էին պատկանում նաև եկեղեցիներն ու վանքերը, որոնք կալվածներ և «մշակներ», այսինքն ճորտ գյուղացիներ ունեին: Վանքերը, բացի իրենց կալվածներից և «մշակ» շինականներից, ամբողջ ազգարնակությունից «պտղի» էին հավաքում վանքի միաբանների միջոցով: Պտղի հավաքող միաբանները — կրոնական, թե աշխարհական, կոչվում էին նվիրակներ, որոնք տարին մի անգամ շրջում էին գյուղերն ու քաղաքները և հավաքում պտղին: Պտղին վճարվում էր բնամթերքով, անասունով և փողով:

Վանական այդպիսի կալվածներ էին Առաքելոց (Ղազարի կամ Թարգմանչաց), Վանդիրի (ս. Աղբյուրիկ), Մարութա, Գոմուց, Ակթայի, Մատնավանքի և այլ վանքերը, որտեղ կենտրոնացված էին ժողովրդի հաշվին ապրող մեծ թվով միաբաններ: Հոգևոր այդ կենտրոններն իրենց էին ենթարկում ոչ միայն անազատներին՝ ռամիկին և շինականին, այլև ազատներին՝ ոստանիկներին, նույնիսկ Թոռնիկյան իշխաններին ու թագավորներին: Պողոս Տարոնացու և Վիգեն

¹ Պողոս Տարոնացի. Թուղթ Երանելոյն Պօղոսի Տարոնեցույս, 1752, Կոստանդինուպոլիս, էջ 272:

իշխանի զրույցը, Գր. Մագիստրոսի՝ Թոռնիկ Մամիկոնյանին ուղղած թղթերը, ջուլջ ևն տալիս կղերականների ազդեցությունը Թոռնիկյան իշխանների վրա:

Շահագործվող դասակարգը կազմված էր անազատներից՝ աշխատավոր գյուղացիներից, արհեստավորներից և մանր առևտրականներից, որոնք ռամիկներ էին կոչվում: Անազատները կատարում էին ոչ միայն գյուղատնտեսական, անասնապահական աշխատանքը, արհեստավորական ու առևտրի գործերը, այլև պետության կամ տան տիրոջ համար աշխատում էին ձրի: Ինչպես երևում է Պողոս Տարոնացու և Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերից, «անազատ» կոչումը ստրուկ կամ իրավագուրկ չէր նշանակում: Անազատ ուներ որոշ իրավունք, որը հաշվի էր առնվում տիրող դասակարգի կողմից: Անազատներին՝ շինական և ռամիկներին, ռազմական հարցերի քննարկմանը մասնակից էին դարձնում: Արտաքին և ներքին իրադրությունը Թոռնիկյան իշխաններին ստիպում էր կռվի պայմաններում հաշվի առնել շինականներին և ռամիկներին, որովհետև բանակը մեծ մասամբ կազմված էր նրանցից: Թոռնիկյանների այս վերաբերմունքը դեպի ռամիկներն ու շինականները, անշուշտ չէր կարող կանխել դասակարգային սուր բախումները Սասունի այդ իշխանության ներսում: Թոռնիկյաններն ստիպված էին այդպես վարվել, որպեսզի արտաքին վտանգների առկայության դեպքում կանխեն շահագործվող դասի ապստամբական շարժումները:

Սասունի ազգաբնակչությունը, ինչպես տեսանք, բացի տեղական հարկից, հարկ էր վճարում նաև արաբ խալիֆաներին:

Արաբական, ինչպես և ամբողջ մուսուլմանական աշխարհի նշանավոր պատմիչներից մեկը՝ Աբուլ-Աբաս Ահմեդ իրն Յահյա իբն ջաբիր ալ-Բալաձորին, որ մեռել է 892 թ., իր «Քիթաբ Ֆուտուհ Ուլ-բուղան, (գիրք երկրների նրվաճման) երկում գրում է, թե նվաճված երկրներից արաբները, բացի դրամական և նյութական հարկերից, պահանջում էին և «սևահեր, սևահոն երկար արտևանունքներով և բարձրահասակ» աղջիկներ ու պատանիներ¹:

Արաբ պատմագրի այս երկու տողը հիշեցնում է «Սասունցի Դավիթ» էպոսի մեջ Մսրա-Մելիքի հրամանը իր կողբադիսին.

«Գելնիս, կերթաս Սասուն.

Կը բերիս օխտը տարվա խառա՝

Քառսուն երգան կընկտի՜ մըզի ուղտեր բառնան.

Քառսուն կարճ կընկտի՜ մըզի երկանք աղան.

Քառսուն կուս աղջիկ, մըզի արմաղան

Ու Մանուկի աջ բազուկ,

Ու Դավրի գլուխ»²:

Սասունի Թոռնիկյան իշխանության ժամանակաշրջանում աշխուժացավ ներքին և արտաքին առևտուրը: Առևտրական ճանապարհները դեպի արևելք անցնում էին՝ Աշմուշատ—Ճապաղջուր—Տարոն—Տուրուբերան—Վան և Բիթլիսի (Բաղեշ) վրայով, դեպի արևմուտք՝ Մելիտինե—Խարբերդի վրայով, դեպի

¹ Պրոֆ. Աբեղյան, Սասնա ծռեր, Ա հատոր, էջ 17-ից ԺԹ 10-ը:

² Մ. Աբեղյան, Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Սասնա ծռեր, 2-րդ հատոր, Երևան, 1944, էջ 378:

հարավ՝ Տիգրանակերտի (Նփրկերտ կամ Միաֆարկին) և Սլիվանի վրայով Դիարբեքիր և Հալեպ, իսկ դեպի հյուսիս՝ Մուշ—Կարինի վրայով դեպի Տրապիզոն:

Շնորհիվ այդ առևտրի՝ Աշմուշատը, Արտաշենը, Մուշը, Հազզոն-Հազրոն և Հայնին (կաթողիկոսանիստը) դառնում են առևտրական կենտրոններ: Առևտուրը կատարվում էր քարվանսներով, որոնք երկրի խորքն էին տեղափոխում բամբակ և բամբակեղեն գործվածքներ, զենք և զարդեղեններ, համեմունքներ և անուշահոտ խոնկեր (հարավից): Արտահանվում էին անասուններ՝ ձի, ջորի, մանր և խոշոր եղջերավոր անասուններ, կաթնեղեն, իսկ բուսական՝ գրդ-տոր-կաշի դաբաղելու համար — անտառանյութ և արմտիք (Մշո և Բալուի դաշտերից):

Առևտրական հարաբերությունները զարկ էին տալիս նաև արհեստների զարգացմանը: Սասունի երկաթահանքը նպաստում էր դարբնությանը՝ սառը զենքերի և երկրագործական գործիքների պատրաստմանը, քարհանքների առատությունը՝ քարտաշության և որմնադրության, իսկ կավահողերի առատությունը (Մշո դաշտ)՝ բլուրտության, կավագործության: Շնորհիվ տեղական բրդի, մազի և Սլիվանից ներմուծվող բամբակի՝ զարգանում էր ջուլհակությունը: Այնուամենայնիվ Սասունում տիրապետում էր ինքնամիտի տնտեսությունը:

* * *

Թոռնիկյան իշխանության շրջանում նկատվում է գրականության և արվեստի որոշ աշխուժացում: Սասուն-Տարոնում գոյություն ունեին վանքեր (ս. Կարապետ, Ս. Հովհաննու, Առաքելոց կամ Ղազարու, Վանդիրի կամ ս. Աղբյուրիկի, Մատնավանք, Գոմա կամ Գոմուց վանք, Մարութայի, Մարապու, Ակթայի կամ Սկիհյաց և Խնատի), որոնք հանդիսանալով ֆեոդալական կղերական կուլտուրայի կենտրոն, ունեին դպրոցներ:

Սյդ վանքերը տվել են հայ կուլտուրայի մի շարք ներկայացուցիչներ, դրանցից հիշենք հետևյալները.

Կարապետ Սաւնեցի (12-րդ դ.): Թոռնիկյան իշխանության ժամանակաշրջանի պատմաբան, որ օգտվելով Կորյունից և Խորենացուց գրել է Մեսրոպ Մարտոցի մասին մի աշխատություն:

Նսայի Նշեցի: Ծնվել է Սասունի Մոտկանի շրջանի Նիշ կամ Նիշ գյուղում, երկար տարիներ եղել է Գլաձորի (Գայլեձորի) վանքում աստվածաբանության, քերականության և փիլիսոփայության ուսուցիչ: Նա 55 տարի ղեկավարելով Գլաձորի դպրոցը, պատրաստել է մեծ թվով աշակերտներ: Նսային իմացել է մի շարք լեզուներ. լավ ծանոթ է եղել հունական գրականությանը և փիլիսոփայությանը: Ուսումնասիրել է Արիստոտելի և Պլատոնի գործերը: Նրան կոչել են «նումեթ փիլիսոփա»: Նսայի Նշեցին այնքան էր հռչակված, որ ժամանակի թվագրությունը նշելիս՝ տվյալ ժամանակի թագավորների, իշխանների ու կաթողիկոսների հետ հիշում էին նաև նրա անունն ու դպրապետության կամ դասապետության տարին: Գլաձորի համալսարանը գոյություն է ունեցել մինչև 1338 թ., Նսայի Նշեցու մահվան տարին:

Պողոս Տարոնացի (11-րդ դ.): Առաքելոց վանքի վանահայր, Թոռնիկյան իշխանության Չորտուանելի ժամանակի կղեր-փիլիսոփա, որին Թոռնիկյան

իշխանը հունական, քաղկեդոնական, կրոնական վիճարանությունների ժամանակ օգնության էր կանչում: Նրա «Թուղթ երանելուն Պողոսի Տարոնացույ Յաղթող Ախոյան վարդապետի, ընդդեմ Թեոփիստե Հոռոմ փիլիսոփային» աշխատությունը իր ժամանակի կղերա-աստվածաբանական ճանաչված գործերից է կոչել:

Զորտուանելի Առաքելոց վանքի «Ճառընտիր»-ում թողել է մի հիշատակարան, որը պարունակում է ուշագրավ փաստեր: Ճառընտիրը, որ այժմ գտնվում է Մատենադարանում, գրեթե անընթեռնելի է: Նկատի ունենալով Զորտուանելի հիշատակարանի կարևորությունը, պատմական գիտությունների թեկնածու ընկ. Լևոն Խաչիկյանը և մենք դժվարությամբ ընթերցելով այն, արտագրել ենք և ներկայացնում ենք ստորև.

Ահա այդ հիշատակարանը.

«Բարձրա դիր և մեծի... հայոց Զորտուանելի, որ ի Մամիկոնոյ քանզի ես... մաւուրց լեալ տիրեալ... ում տօրանոյ և այլ զաւրավիգն ունելով զքո հս հրամանաւ ինքն անգիտեցի ի սպառ... իսմայելացոց... եալ կողմին ընդ սր (22 տող կտրված է և չի կարդացվում):

Բուրաստանաւք այգեստանաւք այս սինաւոռվս արեւելիանն ընդ Մդաւնք սպիտակ քարերն և իջանէ ի տանձի ձորն կարմիր փոսովն ի վայր մինչ ի յատամն և երթալ յատամն ուր խաչն է Դաւթին. և անդի ի սեղնաքարն և անդի յոսկեծամին թունդ Խաչն և երթա ի սնձին վերև Նորշենի գերեզմանացն և արևմտեան ձորն առդայ և հարավայինն Խաչն Գոմրգին... դաշտն երի հորիանդ զջերմաջուրն ջաղացքն երկու ակնեան. մնացական հայրենիս ՍԲ առաքելոցն Ղազարու վանիցն յիշատակին և և ծնողաց իմոց տաճատայ մամիկոնոյ և մարն իմ զարմանդըխտոյ և նախնեաց իմոց քաջարանցն վեսերո և մեհերա, որք առաջ քան զմեզ տէր էին այսմ աշխարհիս քանզի այս Բերդակ գեղս տեղիք էին զուարճանալոյ բուսաց ծառոց և մրգոսք անուշիք նախնեացն իշխանաց մամիկոնէից և մայրն իմ զարմանդիտի նոյն գեղի էր երկնել վրայաշխարհ և էր տեղիք ծննդեան իմոյ: Թէպէտ և բազմատեղեաց ունեաք իշխանութիւն և այլս տեսակ ինչ զայս համարեցանք զտեղի ծննդեան իմոյ և գին մեղաց իմոց և հող փոխանակ հողոյ ծածկել զհողացեալ մարմինս իմ զի որով ծնա ի յայս Բերդակ մարմնով մահկանացու: Դարձեալ լինի սա ինձ պատճառ վերստին ծննդեան իմում ի կեանս անմահական վասն այնո սեփականեցի զսա ընդ իմ լինել կենդանի ծառա և սատարել ՍԲ տեղացն մինչ զյաւիտեան սակս թաւշակի միանձնաւորաց և այլոց երթեկաց զսա յեղին ինձ վարչամակ սեղանոյ. ջնջել առ սովաւ զախտ թարախ մեղաց իմով շնորհաւք (15 տող չկա).

Նեայք տն այ մեծին, որք կարդայք և լսեք զգիրս զայս տեսանէք մի վարկ պարզի ընդոտն հարկանէք և ընդ վայրըս մարէք և ունայն զնշանագիրս և զաղաչանս որ վասն այստեղիս որ ի գրիս է նուիրած այս ՍԲ առաքելոցն ի զինս մեղաց իմոց զի ի բազում ստացուածոց մերոց զոր ունեաք դանձս բազումս և այլ քաղաքս գեղք և ագարակ և բազում մեծութիւնս զարդս և հանդերձս պատասխանո զայս գեղս միայն եմ առեալ ինձ յայս կենաց աշխարհիս ի թաւշակ հոգւոյ իմոց այնմ աշխարհին և զայլ բազում մեծութիւնս և զիշխանութիւնս թողեալ եմ իմոյդ և այլոց, որք տէր եք յաթոռ մեր և ի տեղի և ես յաշխարհիս դատարկ և մերկ և ունայն կու դնամ, զի որք կարդան և լսեն ի սմանէ ընդունեն և հաստատ պահեն զաւանդեալս ի մէնջ, նոքա հաստատին ի վերըստին,

յայտանմահին այ. Ժառանգեն ղկեանս անվախճան, վայելով զանանց բարութեան արքայութեան դարդարեալ պսակին ի քէ այ մերոյ ընդ սրբոյ առաքելոյն և մարգարէին: Ապա եթէ ոք յիշխանաց կամ ի բռնակալաց ոք իցէ և տիրեսցէ այժմ աշխարհիս մերում և կարդասցէ զվերոգրեալս ի մէնջ և շնորհունին և ընդ վայր հարկանեն արկանեն զգիր աղաչանաց մերոց, և ջանան կրտսել զսա: Կամ ի բաց հանել զգեղս զայս ի ՍԲ առաքելոցն, զոր ոչ հրամայեցաք կտրէ զնոսա ած ընդ մեզ և զմասն նոցա ընդ կողոպտիչն սրբոց և յահագին աւուր դատաստանին, ընդ ամենայն մեղաց և յամենայն տոհմի դիմում. ինքեանք տացեն պատասխանի, և մերկ և թափուր մնան յիւրեանց բարի գործոյն վճարեն յանշեջ հուրն և ի տարտարոսն սառնամանիք, ուր լալ ազանց է և կրճտել ատամանց: Բայց աղաչեմ զամենեւեան չկողոպտել զմեր սակաւ սատարս իչ մեր բազում մեծութենէս բարձաք երկնաւորին նուիրեցաք թաւշակս սովացեալ ոգուց մերոց և մեզ այս փոքրիկ նուէրս շարակնեալ յափըշտակէք զի մի և դուք ի յերկնաւորին փառացն զրկեսցիք և դատապարտեսցիք ի ՍԲ առաքելոցն այլ լինել սմա զարաւիգն և իրաւացի զի հաստատ կացեամենեւին յաւէտ: Դարձեալ և թէ ոք առաջնորդ եպիսկոպոս լիցի ուխտին կամ թէ հայր վանուց կամ ձեռնաւոր կրանաւոր և յաղագս եթէ պատճառանաց զվերոգրեալ գեղս ծախէ կամ գրաւէ, կամ յայդեաց կամ յանդաստանաց սորա, կամ զշրաղացն երկու ակնեան ծախեն կամ գրաւ դիցեն, լուծցին և նոքա ի Ժառանգութենէ.....ցն յաւիտենից և մի լիցի նոցա մասն ընդ սրբոց առաքելոցն»¹:

Առաքելոց վանքի պատմական արժեք ներկայացնող ձեռագրերը («Ճառընտիրը», «Թուղթ երանելոյն Պօղոսի Տարոնացոյ» փիլիսոփայական աշխատությունը ուղղված հույն փիլիսոփա Թեոփիստէի և քաղկեդոնականության դեմ, Թոռնիկ Մամիկոնյանին ուղղված «Մագիստրոսի թղթերը»), ցույց են տալիս կղերա-ֆեոդալական կոլտուրայի զարգացման որոշ աստիճանը, որում գտնվում էր այդ ժամանակ Թոռնիկյան իշխանությունը: Մյուս կողմից տվյալ ժամանակաշրջանի ծնունդ է, «Սասունցի Դավիթ» էպոսը, որը վկայում է աշխատավոր «ռամիկ» շինականի ստեղծագործական մեծ կարողության մասին:

Արվեստի, փորագրության, գծագրության արժեքավոր մի նմուշ է Սասունի Առաքելոց վանքի դուռը, որ մեզ հասել է Թոռնիկյան այդ շրջանից:

Չորտուանելի որդի Վիգեն իշխանի ժամանակ (1134) այդ դուռը քանդակել և փորագրել են «Տեր-Թորոս և Գրիգոր և Ղուկաս» քանդակագործները: Այդ դուռը, որը այժմ Հայկական ՍՍԽ ԳԱ Պետական Պատմական թանգարանի կողմից ժամանակավոր ցուցադրության համար ուղարկված է էրմիտաժ, հանդիսանում է քանդակագործության մի փայլուն նմուշ:

Առաքելոց վանքի դուռը երկփեղկանի է, փայտից պատրաստված և ամրացված է աջ և ձախ կողմի նույն փայտից շինված շրջանակին՝ ըստ հրկայնության: Դռան լայնքի վերևի շրջագիծն ագուցված է կողքի շրջագծին, իսկ ցածրի մասը, սեմը չկա, հավանաբար և չի եղել: Դռան աջ և ձախ փեղկերի վրա փորագրված են որսի կենդանիներ՝ եզ և գոմեշներ, ձախ փեղկի վրա, աջ կողմում՝ վայրի կենդանիներ՝ առյուծ, գայլ, աղվես: Վերևի ճակատի փեղկի աջ անկյունում մի դրախտահավ թռչուն, որից դեպի ձախ շորս հեծյալներ,

¹ ՀՍՍՌ Մատենադարան, ձեռագիր № 7729, գրիչ Վարդան, Ղազարու վանք, 1073 (ՇԻԲ), 11 հատորի հիշատակարան:

որոնց մեջտեղը կանգնած է ռազմի շեփորը հնչեցնող մի զինվոր: Աջ կողմի առաջին ձիավորն ունի գուրզ աջ ձեռքում և վահան՝ ձախ ձեռքում: Նրա դիմացը մի այլ ձիավոր, որի ձիու փորի տակից գալարվող անցնող վիշապի գլուխը հասնում է ձիու գնչի մոտ, իսկ ձիավորի նետի ծայրը խրվել է վիշապի գլխի մեջ: Գալարվող վիշապի պոչը ձիու հետույքի կողմից բարձրանում է վեր, փաթաթվելով ձիու ոտքերին և հետույքին, հասնելով ձիավորի ձեռքին մնացող երկար նիզակի կոթին, որ գտնվում է ձիավորի աջ ձեռքում: Զիավորը ձախ ձեռքով խրտոնող ձիու սանձն է ամուր բռնել: Մեջտեղ կանգնած հետիոտն զինվորը, դեպի ձախ (վիշապի գտնված տեղից) դարձած, ռազմական շեփորն է հնչեցնում: Դեպի ձախ, երրորդ ձիավորը մերկացրած թուրը հորիզոնական ուղղած, ձիարշավ է գնում իր առաջից սուրացող ձիավորի ետևից, որը նույնպես արագ արշավում է, բայց թշնամի չէ: Թե՛ ձիավորները և թե՛ ռազմի շեփորը հնչեցնողը գդակ ունեն դրած իրենց գլխին, տափակ, ոչ բարձր գդակներ, որոնց շուրջը փաթաթված է փուշի, որի ծոպերը դեմքի ետևի մասում՝ ականջների մոտից կախված են:

Տեսարանը ռազմերթ է ներկայացնում՝ ճակատի փեղկի մասում, իսկ եզերքների աջ և ձախ փեղկերում ընտանի և վայրի կենդանիներ, որից որսերթի տպավորություն է ստացվում, բայց նետահար եղածը միայն հսկա վիշապն է:

Դռան երկու փեղկերից յուրաքանչյուրի վրա փորագրված են ութանկյուն հավասար բազմանկյուններից շորսական հատ՝ տեղավորված յուրաքանչյուր փեղկի վրա: Ութ հավասարակողմ բազմանկյունների վրա նկարված են ութաթև աստղեր, որոնց շուրջը հավիտենականության նշանը՝ ութաձև ∞:

Դռան և փեղկերի երեսները նուրբ զարդերի փորագրումներ են, իսկ պատկերվող անասունները, ձիերը և ձիավոր, թե հետիոտն մարդիկ նուրբ և բնական են քանդակված: Քանդակում պատկերված մարդիկ այնքան բնական են, որ նրանց միջոցով հնարավոր է գաղափար կազմել ժամանակաշրջանի տարազի մասին:

Մեր կարծիքով Առաքելոց վանքին Թոռնիկյան Վիգենի կողմից նվիրված այս դուռը նրա զորքն է պատկերացնում՝ փորագրված փայտի վրա:

Սասունի Թոռնիկյան շրջանից է մնացած Առաքելոց վանքի «Ճառնուրի-րը», Ղազարու վանքի գրիչ՝ Վարդանի գրած ձեռագիր-երկաթագիր մագաղաթյա դիրքը, որի ծանրությունը 32 կիլոգրամ է կշռում, իսկ ձեռագիրն ու զարդագրերը կատարված են շատ բարձր արվեստով: Այդ դիրքը գտնվում է Հայկական ՍՍԽ Մատենադարանում (№ 7729):

Մատենադարանում գտնվում են Թոռնիկյան իշխանության շրջանում գրված մի շարք ձեռագրեր, ինչպես՝ 2684 (գրված 1159 թ. Տարոնում «Գրիգոր Նիսացու» կողմից), № 8885-ը (գրված Սասունի Հազգո քաղաքում, գրիչ՝ Մարգար Աբեղայի կողմից), № 4107 «Ճաշոցը» (գրված գրիչ Սարգիս քահանայի կողմից Գլակա կամ ս. Պարապետ վանքում), որոնք ցույց են տալիս Սասուն-Տարոնի կուտուրայի պատկերը Թոռնիկյանների ժամանակներում:

Սասունի նախաթոռնիկյան և Թոռնիկյան իշխանության ժամանակաշրջանի բանահյուսության անմահ կոթողն է հանդիսանում համաշխարհային կուտուրայի գանձերից մեկը՝ «Սասունցի Դավիթ» էպոսն իր յոթանասուն վարիանտներով, որը հայտնի է ոչ միայն Սովետական Միության եղբայրական ժողովուրդներին, այլև ամբողջ աշխարհի պրոգրեսիվ մարդկությանը: